

УКРАЇНОЗНАВЧА СКЛАДОВА ЗМІСТУ ШКІЛЬНОЇ ОСВІТИ ЯК ІСТОРИКО-ПЕДАГОГІЧНА ПРОБЛЕМА

Успішна діяльність сучасної школи у значній мірі зумовлюється тими тенденціями, які окреслились після проголошення незалежності України: демократизація всіх сторін суспільного життя, відродження традицій національної культури, оновлення змісту освіти, навчального матеріалу, структурування системи українознавчих дисциплін тощо. Українознавство в школі – це “виховна навчально-інтегративна система, спрямована на вироблення в учнів гуманістичних життєвих принципів, їх знання і розуміння початків та етапів, рушійних сил розвитку України, організацію, дослідження подальшого поступу української людини, нації, держави як природних та історичних феноменів, світового українства” [2, 31]. Введення українознавства до базового змісту освіти зумовлене перш за все його потужним пізнавальним і виховним потенціалом, спрямованістю на цілісне правове, гуманістичне, демократичне сприйняття, пізнання, творення людини і світу.

Деякі новітні педагогічні концепції, на жаль, грішать або псевдомодерними інноваціями, або ж базуються на традиційних постулатах радянської педагогіки, авторитарності, пропагують стереотипи минулих часів, залишаючи поза увагою специфіку народної педагогіки, національної культури, ментальності. Окремі шкільні предмети і досі орієнтовані на вивчення розрізнених фактів з історії України, локальних місцевих особливостей культури, природи або ж перенасичені фактажем. Серед пріоритетних завдань шкільного українознавства виокремлюються завдання “комплексного вивчення й висвітлення генезису людини, України й українства у всіх часово-просторових вимірах самого українознавства як наукової системи” [2, 31].

У пропонованій статті ми ставимо за мету розглянути історико-педагогічний контекст українознавчої складової змісту шкільної освіти України. Зауважимо, що серед науковців побутують деякі розбіжності щодо трактування терміну „українознавство”. Як правило, у науково-методичній літературі паралельно вживається термін „народознавство”, яке часто виступає синонімом „українського народознавства”. На думку директора Інституту українознавства, акад. П.П.Кононенка „...українознавство і народознавство мають між собою як спільну основу, так і специфічні відмінності..., народознавство ідентифікується з наукою про феномен українського етносу (народу, нації) в межах України у зв'язку з національними меншинами; українознавство – наука про український етнос у межах України та всієї планети; про все, що зв'язане з Буттям України й українства [1, 37]. Свого часу І.Я.Франко у праці “Найновіші напрямки в народознавстві” писав: “Термін “народознавство”... означає, власне, щось

більше, ніж те, що становить сферу нашої науки. Бо ж пізнати народ – то значить пізнати людей, що мешкають на певній території, а також пізнати їхнє нинішнє та минуле становище, їхні фізичні та розумові особливості, їхні інститути й економічне становище, їхні торговельні відносини й інтелектуальні зв'язки з іншими народами. В такому разі до сфери народознавства входили б і такі науки, як історія політична та історія розвитку державних інститутів, історія наук і історія промислу – все, звичайно, в сфері щонайобмеженішій, наскільки це стосується певного конкретного народу. Безумовно, що в остаточних висновках наших досліджень і розвідок народознавство спирається на ті згадані науки і зі свого боку доповнює їх своїми результатами... Народознавство – це наука, яка стягує до себе й об'єднує в одне ціле усі науки, всі галузі людських знань” [3, 254-255]. М. Драгоманов у своїх наукових розвідках оперував поняттям українознавства. Цей термін підтримав М. Грушевський, конкретизувавши як українознавство й наголосивши, що воно, як інтегруюча, універсальна система наукових знань, має охоплювати всі наукові дисципліни про український народ і Україну.

Проблеми українознавчого компонента змісту педагогічної освіти, розвитку національного шкільництва були у центрі уваги багатьох наукових досліджень як минулого, так і сучасності. Ще І. Стешенко, С. Сірополко, С. Русова, Я. Чепіга та ін., розробляючи на початку минулого століття концепцію національної школи в Україні, великого значення надавали саме підготовці вчителя українознавства як виразника „кращих змагань і устремлінь”. Праці О. Єфименка, М. Грушевського, І. Огієнка, С. Єфремова, М. Стельмаховича, М. Ярмаченка, В. Майбороди, О. Сухомлинської, П. Кононенка, В. Крисаченка та ін. аргументували теоретико-методологічні основи українознавства як науки, розкрили деякі історико-педагогічні аспекти його розвитку, впровадження в систему підготовки національних кадрів, загальноосвітні школи. Видатні вітчизняні педагоги минулого основні принципи побудови національної системи виховання і освіти обґрунтовували українознавчими чинниками (здійснення освіти рідною мовою; врахування національних особливостей при розробці програм і підручників; творче використання в педагогічному процесі багатства національної культури, етнопедагогічного досвіду українців тощо).

На сучасному етапі розвитку українознавчої науки серед вчених існує декілька точок зору щодо виникнення українознавства, його періодизації. Одні науковці пов'язують українознавство ще з часами античності (історіософські дослідження Еллади, Риму, Візантії), добою Київської Русі, інші вважають українознавство порівняно молодого наукою, початок становлення якої припадає на 90-ті роки XIX ст. Якщо відштовхуватись від джерельної бази українознавства (писемні свідчення про утворення України, природні особливості, культуру, історію та сучасність її народу тощо), логічним видається виокремлення етапів, які передують його розвитку як власне науки. За існуючою періодизацією виділяється п'ять етапів розвитку українознавства (див. Навчальний посібник П. Кононенка „Українознавство”).

– К., 1994. – С.13-24). Витоки українознавства на рівні елементів етно-крає-країно-природо-державо-людино-знавства сягають ще докиївсько-руського періоду й відтворені у чисельних пам'ятках тієї доби („Повість минулих літ”, „Літопис Руський”, спостереження істориків, дослідників, політиків, мандрівників тощо). Цінними для науки є також літописи та наукові джерела часів Гетьманщини (козацько-старшинські літописи Г.Грабянки, С.Величка, підручник з історії „Синопис” та ін.). Як цілісна система наукових знань, як наука, українознавство виокремлюється в кінці XIX ст. У процесі становлення українознавства цього періоду (к. XIX- поч. XX ст.) виділяють такі характерні ознаки: розвиток методології, уточнення, термінологічних понять, розмежування деяких складових частин, таких як етнографія і фольклористика, визначення змістового наповнення терміна. Завдяки працям М.Грушевського, І.Франка, І.Стешенка, Ю.Липи, С.Смаль-Стоцького та ін. в українознавстві намітились якісно нові шляхи розвитку.

В 20-ті роки XX ст. українознавство виявляє себе як цілісна наукова система, досягає значного розквіту у всіх сферах освітнього, наукового, культурного, державного життя українців. Після Жовтневої революції Тимчасовим урядом видано постанову про запровадження в університеті св. Володимира м. Києва (нині національний університет ім. Т.Шевченка) чотирьох кафедр українознавства. З проголошенням III Універсалу Центральної Ради і створенням УНР українознавство вперше визнається державою й підноситься до рівня державної політики. В листопаді 1918р. була створена Українська академія наук – найвища українознавча установа, до першого складу якої входили академіки С.Смаль-Стоцький, Д.Баглій, М.Петров, А.Кримський, серед найбільш пріоритетних напрямків досліджень академії виокремлювались українознавчі аспекти. Після проголошення УНР в освітні програми вперше були введені українознавчі предмети („Історія України”, „Українська мова і література”, „Географія України”). Знаменною віхою в розбудові національної вищої школи стало відкриття державного українського університету в м.Кам'янці-Подільському (жовтень 1918р.), ректором якого призначено І.Огієнка, цей навчальний заклад також зробив вагомий внесок у становлення вітчизняного українознавства.

У 1920 р. видано посібник академіка С.Єфремова „Українознавство”, урізноманітнилися українознавчі дослідження. Однак, починаючи з трагічних 30-х років, українознавство зазнає утисків з боку держави. Забороняється вживання українознавчої термінології, українознавчі наукові дослідження на теренах України згортаються, провідні вчені переслідуються як „буржуазні націоналісти”, що призвело до дискредитації та фактичного знищення українознавства. Термін „українознавство” штучно вилучається з ужитку, його заміниками виступають країно-крає-народо-суспільствознавство тощо.

Українознавчі розвідки продовжуються за межами України, в діаспорі. При всесвітньовідомих наукових центрах Гарварда, Едмонтонна, Парижа, Мюнхена, Праги створюються інститути українознавчих досліджень, українські вищі навчальні заклади, товариства. Виходять наукові українознавчі видання, чисельні наукові праці, зокрема „Загальна українська

енциклопедія” (за ред. І.Раковського), „Енциклопедія українознавства” (В.Кубійович, З.Кузеля). В еміграцію перенесена активна діяльність багатьох визначних особистостей України: М.Грушевського, П.Скоропадського, В.Липинського, Д.Дорошенка, Д.Антоновича, В.Винниченка, С.Петлюри, М.Шаповала, Д.Чижевського, С.Смаль-Стоцького та ін. Українська наукова еліта за межами етнічної Батьківщини своєю невтомною працею, науковим доробком сприяла широкій пропаганді української національної ідеї, піднесенню українознавства до загальносвітового наукового рівня.

Новий сплеск національного відродження, розбудова української суверенної держави зумовили й відродження науково-освітнього українознавства. Створюється Інститут українознавства Київського національного університету ім. Т.Шевченка, Інститут українознавства ім. І.Крип'якевича Національної академії наук України (м. Львів), Інститут українознавства Прикарпатського університету ім. В.Стефаника (м.Івано-Франківськ). Міністерством освіти і науки України, науково-дослідним Інститутом українознавства у жовтні 1992р. проведена перша Міжнародна українознавча конференція „Роль вищих навчальних закладів у розвитку українознавства” (м.Київ), такі форуми стали уже традиційними.

У багатьох вищих навчальних закладах України відкрито нову спеціальність „Українознавство”, засновано кафедри і центри українознавства. Починаючи з 1994-1995 навчального року, у плани загальноосвітніх шкіл України введено інтегративний курс „Українознавство”. „Концепція виховання дітей і молоді в національній системі освіти” (лютий 1996 р.) зазначає, що „викладання інтегрованого курсу „Українознавство” стане обов’язковим у загальноосвітніх школах (включаючи ліцей і гімназії), професійно-технічних навчально-виховних закладах, вузах”. „Концепція педагогічної освіти” (грудень 1998 р.) пріоритетним напрямком соціально-гуманітарної підготовки педагогічних працівників також визначає українознавчий. Наприкінці грудня 1997 р. колегією Міністерства освіти прийнято ухвалу про основні напрямки гуманітарної освіти в Україні, де зазначалось, що “основними елементами змісту гуманітарної освіти є українознавча підготовка – вивчення історії розвитку української нації, її культури, ментальних характеристик, синтезу звичаїв, вірувань, світорозуміння, моральних, правових, етичних та естетичних норм, національних базових цінностей, процесу самоусвідомлення й утвердження як політичної нації і держави, усвідомлення місця українців серед народів і культури світу” [2, 30]. Виходячи з цього, українознавство, як окремий предмет, і як інтегративна система знань, мала би стати основою всіх ланок нової системи освіти, що відображено і в урядовій постанові № 1239 від 5.08.1998 р. “Базовим навчальним планом середніх закладів освіти” українознавство визнано інваріативною складовою навчального плану, “воно є і методологією, і обов’язковим предметом усіх типів навчальних закладів та має повсюдно впроваджуватися з 1.09.2001 р.” [2, 4]. „Концепція 12-річної загальноосвітньої середньої школи”, проект якої оприлюднено в серпні 2000

р., серед головних орієнтирів також визначає „українознавчий зміст освіти”. Перехід на 12-річне навчання ставить перед науковцями, методистами завдання вдосконалення існуючих програм, створення нового покоління підручників, посібників, друкованих зошитів з українознавства, доповнення змісту українознавчої освіти, поглиблення методології українознавчих досліджень.

Науково-дослідним інститутом українознавства за дорученням Міністерства освіти розроблено концепцію українознавства як наукової, освітньої, виховної систем, концепцію розвитку загальноосвітньої школи – школи нової генерації – національної школи-родини, створено навчально-виховні програми з українознавства для підготовчої школи, для I-XII класів середньої загальноосвітньої школи, для вищих навчальних закладів, програми з декоративно-прикладного мистецтва, для позакласної роботи в загальноосвітніх школах тощо (див. Навчально-виховні програми з українознавства. К., 2001. – 330с.). Випущено ґрунтовні посібники, підручники, чимало науково-теоретичних праць з українознавства: Кононенко П.П. Українознавство: Навч. посібник. – К., 1994; Крисаченко С. Українознавство (в 2-х кн.). – К., 2003; П.Кононенко, Т.Кононенко. Український етнос: генеза та перспективи. Історичний нарис. – К., 2003; В.Баран, Я.Баран. Походження українського народу. – К., 2003 та ін.

Однак, освітня політика України в галузі українознавства характеризується і негативними тенденціями: в умовах переходу на 12-річний термін навчання збільшуються параметри оволодіння знаннями, але на українознавчі предмети години зменшуються, чимало посібників, підручників, методичних розробок грішать дилетантством, недостовірністю фактів з історії України, її державотворення, культури; застарілими ідеологічними догмами.

Актуалізація українознавчих засад розвитку українського суспільства зумовлена певними чинниками, серед яких: своєрідність національної демократії (бюрократизм, авторитарність, проросійська орієнтація більшості владних структур, свідоме нівелювання ідей національної державності); загострення соціально-економічних проблем (духовний нігілізм, моральний занепад, зубожіння значної частини суспільства, зокрема інтелігенції); порушення національно-правових норм (ігнорування державного статусу української мови, нищення української книжки, обмеження українського інформаційного простору, нехтування конституційними правами і свободами); маніпулювання суспільною свідомістю (нав'язування двомовності; пропагування через засоби масової інформації чужих національній ментальності ідей); кризова ситуація у сфері української підготовки кадрів (відсутність достатньої кількості професіоналів зі сформованим українським національним світоглядом; дивна освітня політика держави в галузі українознавства, – фактичне ігнорування його як науки, навчальної дисципліни, ідеології національного державотворення).

Сучасне українознавство – складна сукупність багатьох дисциплін. На думку провідних вітчизняних учених, коло питань, яке воно розглядає,

виходить за рамки певної прикладної чи галузевої дисципліни. У зв'язку з цим, як уже зазначалось, потребує уточнення деяка наукова термінологія, чіткість визначення методологічних засад, завдань, головних педагогічних функцій українознавства, змісту таких понять, як народознавство, етнографія, етнологія, українознавство. У „Навчально-виховних програмах з українознавства” (К, 2001), розроблених авторським колективом науково-дослідного Інституту українознавства Київського університету ім. Т.Г.Шевченка, українознавство трактується як інтегративна система знань про Україну і світове українознавство. У деяких публікаціях методичного характеру українознавство інколи ототожнюється з україністикою. Зауважимо, що україністика – це сукупність наук, які вивчають мову, історію, педагогіку, літературу та культуру українського народу, нації (див. посібник „Українознавство в національній школі” за ред. М.Стельмаховича. – Ів.-Фр., 1995. – С.5). Українознавство ж, на думку деяких науковців, включає ще й народознавство, краєзнавство, географію, суспільствознавство, етнографію, філософію та інші науки, що вивчають усі сторони суспільного, громадського, культурного життя українців та умови, які впливають на їх формування.

Базовий зміст українознавства в школі відображено у концентрах (синтезованих у одному напрямі знаннях), які домінують залежно від завдань програми та теми уроку. Програмою з українознавства для 1-12 класів середньої загальноосвітньої школи (Київ, 2001 р.) виділено такі головні центри: “Україна – етнос (нація)”, “Україна – мова”, „Україна – природа”, „Україна – культура”, „Україна – держава”, „Україна в міжнародних відносинах”, „Україна – ментальність. Доля”, „Україна – історична місія”. Зміст указаних центрів конкретизується ключовими словами, українознавчими категоріями, відповідними термінами й лексемами:

– „Україна – етнос (нація)” – плем'я, рід, родина, раса, народ, етнографічна група, нація, етногенез, антропологія, автохтони, етнічні меншини, національна ідея, національна свідомість, еліта;

– „Україна – мова” – слово, спілкування, писемність, мова, діалекти, мовлення, мовний етикет, культура мовлення, правопис, лінгвоцид;

– „Україна – природа” – космос, архетипи, екологія, етнічні символи, екологічна свідомість;

– „Україна – культура” – культура матеріальна і духовна; міфологічні уявлення, фольклор, символіка, вірування, язичництво, християнство, релігія, ранні форми релігії, поліконфесійність, господарювання, мистецтво, освіта;

– „Україна – держава” – державність, територія, державотворчі процеси, державна символіка: тризуб, прапор, гімн; козацтво, закони, конституція, державні свята;

– „Україна в міжнародних відносинах” – діаспора, еміграція, імміграція депортація, демографія, культурна взаємодія;

– „Україна – ментальність. Доля” – менталітет, характер, – духовність, „філософія серця”, генетична пам'ять, виховний ідеал, ідеологія;

– „Україна – історична місія” – політика, взаємовідносини, суверенітет, геноцид, етноцид, історична пам’ять, демократизм.

Базовий зміст шкільного українознавства за чинною програмою ділиться на чотири блоки, що передбачає “шляхи вивчення генезису України та дослідження перспектив розвитку української людини, нації і держави як природних та культурно-історичних феноменів” [2, 32] і відповідає віковим особливостям учнів. Уроки з українознавства у 1-4 класах, таким чином, об’єднуються узагальнюючою темою “Моя Україна”: “Я і мій рід, мій край” (1 кл.), “Українська природа” (2 кл.), “Українська мова” (3 кл.), “Український народ” (4 кл.). Змістове наповнення українознавства в кожному класі відповідає інформаційним блокам, які орієнтують учителя у виборі цілей, методів, структури уроку тощо.

Вивчення українознавства має бути обов’язковим для всіх шкіл України, адже зміст цієї навчальної дисципліни максимально сприяє оптимальному вирішенню багатьох дидактично-виховних проблем сучасної школи: розвитку пізнавальної активності, самостійності, творчості, формуванню духовності, національної свідомості, історичної пам’яті, дає змогу кожній дитині, кожній молодій людині досягнути неповторності своєї культури, пізнати глибину своєї етнічної історії, усвідомити велич свого народу, його місце у світовій спільноті.

Список використаних джерел

1. Кононенко П. Українознавство. – К., 1994. – 320с.
2. Навчально-виховні програми з українознавства. – К., 2001. – 227с.
3. Франко І.Я. Найновіші напрямки в народознавстві: Збір. тв.: У 50-ти. – К., 1986. – Т.45. – С.243-261.